

O'ZBEKISTONDA QISHLOQ JOYLAR DEMOGRAFIYASI

Bobojonov Salohiddin

Guliston davlat pedagogika instituti

Qishloq aholisi (ingl. Rural population) – mamlakatning, viloyatning, tumanlarning barcha qishloq aholi manzilgohlarida yashaydigan aholisi; qishloq joylar doimiy aholisi; shahar aholisi bilan bir qatorda joriy hisobda va aholini ro'yxatga olish paytida ajratiladigan aholining toifasi.

Qishloq joylar shahar va shaharchalardan tashqaridagi hududlar bo'lib, ularda qishloq xo'jaligida muntazam foydalanadigan yerlar hamda doimiy aholi manzilgohlari (punktlari) mavjud bo'lishi kerak. Demak, qishloq joylar geografik kartada areal, maydon ko'rinishida, qishloq aholi punktlari esa ular ichidagi nuqtasimon shakldagi jamiyatning ijtimoiy-hududiy tashkil etish birligi hisoblanadi.

Qishloqlar shaharlarga qaraganda aholi yashash joyining qadimiyroq shaklidir. To'g'ri, qadimda dastlabki aholi manzilgohlari shahar yoki qishloq deb atalmagan. Qishloqlarning vujudga kelishi ijtimoiy mehnat taqsimoti sug'orma dehqonchilik madaniyati rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Sug'orma dehqonchilik avvallari tabiiy suv oqimidan foydalangan holda olib borilgan, keyinchanlik sug'orish inshootlari (to'g'on, kanal va b.) va vositalari (chig'iriq) asosida rivojlangan. Albatta, bunday inshootlar yoki hozirgi zamon tili bilan aytganda, irrigatsiya infratuzilmalarini yaratish, qo'riqlash va ulardan foydalanish keng jamoatchilik mehnatini, aholini bir joyda va birgalikda yashashini taqozo etgan. Shunday qilib, jamao (sotsium), kishilarning hududiy birligi, turg'un aholi manzilgohlari paydo bo'lgan. Sug'orma dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi, shu asosda hunarmandchilik va savdoning rivojlanib borishi natijasida ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining navbatdagi muhim bosqichi boshlangan. Jamiyat hayotdagi bunday o'zgarishlar qishloqlardan shaharlarning ajralib

irrigatsiya infratuzilmalarini yaratish, qo'riqlash va ulardan foydalanish keng jamoatchilik mehnatini, aholini bir joyda va birgalikda yashashini taqozo etgan.

Maxsus tadqiqotlar bu guruhlashtirish yanada aniqroq darajada bajariladi. Bunda, masalan, qishloqlarning katta-kichikligi bo'yicha quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- mayda qishloqlar-aholi soni 500 kishigacha;
- kichik qishloqlar – 500-1000 kishi;
- o'rta qishloqlar -1000-3000 kishi;
- katta qishloqlar-3000-5000 kishi;
- yirik qishloqlar -5000 kishidan ziyod.

Qishloq aholi punktlarining yuqoridagi guruhlariga ajratilishi tasodifiy emas, albatta. yu turli bosqichdagi qishloqlar xo'jaligining ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, ularda ta'lim, savdo, sog'liqni-saqlash, moliya tizimiga tegishli muassasalar, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma shahobchalari har xil bo'ladi.

Qishloqlarning katta-kichikligi, avval ta'kidlanganidek, ularning qaysi sohaga ixtisoslashuviga bog'liq. O'z navbatida, qishloqlarda aholi sonining ko'p yoki kamligi xizmat ko'rsatish va servis sohasini joylashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq aholi punktlarini o'rganish ularni kartalashtirish va rayonlashtirishni taqozo etadi. Relefi murakkab bo'lgan hududlarda qishloqlarni balandlik mintaqalari bo'yicha o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ularni daryo havzalari, cho'l, voqa va vodiy, shahar atrofi darajasida tadqiq qilish ham katta geografik ma'noga ega.

Geografik tahlil qishloqlar va qishloq aholisi zichligi, qishloqlar o'rtasidagi o'rtacha masofa va boshqa ko'rsatkichlarni aniqlashni ham talab qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, qishloq tumanlari miqyosida aholi zichligini hisoblash katta aniqlikka ega emas. Bu "brutto" ko'rsatkich ma'muriy tumanning barcha hududlariga taalluqli (aholi yashash yoki yashamasligidan qat'iy-nazar, cho'l yoki tog' hududlarni ham qamrab oladi). Binobarin, aholi zichligini qishloq fuqarolar yig'inlari darajasida aniqlash yaxshi natijalar beradi. Bunda zichlik, ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlarga nisbatan hisoblansa, tahlil yanada chuqurroq va to'g'riroq bo'ladi.

Qishloq aholi punktlarini geografik o'rganish katta-kichikligiga ko'ra guruhlashdan tashqari ularni bajaradigan vazifasiga (funktsiyasi) bo'yicha alohida tiplarga ajratishni nazarda tutadi. Qishloqlarning uch asosiy funksiyaga bo'linishi haqida avvalroq aytilgan edi. Shu bilan birga qishloqlarni oddiy va qishloq fuqarolari yig'inlari, ba'zan qishloq tumanlari markazi vazifasini bajaruvchi guruhlarga ajratish ham mumkin. Ularni rayonlashtirish esa tabiiy-xo'jalik rayonlari doirasida amalga oshiriladi. Chunki, tabiiy sharoit, agroiklimiy resurslar (namlik, harorat, tuproq) qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashuvi va ixtisoslashuviga ta'sir ko'rsatadi, ular esa, o'z navbatida, qishloqlar geografiyasini, katta-kichikligi va funksional tiplarini belgilab beradi. Qishloq joylar demografiyasi tahlili ham bu boradagi geografik bilimlarni to'ldiradi. U ayni vaqtda qishloqlar aholisi geografiyasini o'rganish bilan bog'liq. Agar asosiy maqsad qishloq joylar demografik jarayonlarini hududiy jihatdan tadqiq etish bo'lsa, bunday yondashuv demogeografik tavsifga ega bo'ladi va aksincha, birinchi o'ringa hududlar (viloyatlar, qishloq tumanlari, qishloq fuqarolar yig'ini va qishloqlar) obekt sifatida qo'yilsa, ularning ustuvorlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda.

Biroq ta'kidlash lozimki, mintaqaviy demografiya va demografik vaziyatga bunday hududiy yondashuvlar orasida katta farq yo'q; farq faqat qaysinisi tadqiqot obekti darajasida qabul qilinishida. Umuman olganda, har qanday hodisa yoki voqelik albatta qayerdadir, qaysi bir makonda sodir bo'ladi. Shu nuqtai-nazardan hududiylik tamoyili bu yerda umummetodologik xususiyatga ega. Haqiqiy geografik tadqiqot esa bu hududga alohida tizim sifatida yondashadi (hududiy iqtisodiy tizim, hududiy ijtimoiy tizim, hududiy siyosiy tizim, hududiy ekologik tizim va h.k.) va uni ichki tahlili tizim-tarkib doirasida amalga oshiriladi. Shunday qilib, qishloq joylar demografiyasida quyidagilar tahlil qilinishi kerak:

- aholi soni, uning o'sishi va joylanishi;
- aholining takror barpo etilishi (tug'ilish, o'lim, tabiiy ko'payish);
- aholi tabiiy va mexanik harakatining demografik vaziyatga ta'siri;
- aholining yosh-jins tarkibi;
- aholining milliy tarkibi;
- mehnat resursi shakllanishining demografik asoslari va b.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar tadrijiy jihatdan, ya'ni ularning dinamikasi tahlil qilinib, tegishli qonuniyat yoki xususiyatlar aniqlanishi kerak. Shu bilan birga geografik tadqiqot bu jarayonlarning hududiy farqlari, tafovutlari va ularning sabablarini ochib berishni taqozo etadi. Bunda geografik taqqoslash, guruhlash, geodemografik to'lqinlarni belgilash kabi usullar qo'llaniladi.

Qishloq joylarda aholining zich joylashganligi, qishloq xo'jaligida ortiqcha ishchi kuchi mavjudligi hamda haydaladigan yerga to'g'ri keluvchilar sonining kattaligini hisobga olganda O'zbekistonda mehnat resurslariga muhtojlik bo'lishi kutilmaydi. Ba'zi iqtisodiy, demografik va geografik xususiyatlarni e'tiborga olgan holda aholi bandligi tizimini o'zgartirish lozim bo'ladi. Shu maqsadda 1992-yil yanvarda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining „Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida“gi qonuni asosida aholini ish bilan ta'minlash davlat xizmati tashkil etilgan. Mazkur vazifani amalga oshirishda samarali faoliyat ko'rsatuvchi mehnat bozorlari mehnat birjalari muhim o'rin egallaydi. O'zbekistonda mehnat birjalari ishsizlarni ro'yxatga oladi, ularni kasbga yo'llaydi, ishsizlik bo'yicha nafaqalar to'laydi. har-yili o'rtacha 300 mingga yaqin aholi mehnat birjalari orqali ishga joylashtiriladi.

Yer shari aholisining 53 foizi (2017 y.) shaharlardan tashqarida qishloqlarda yashaydi. Jamiyat taraqqiyoti va hududiy mehnat taqsimotidagi o'zgarishlar tufayli kishilarning hududiy ijtimoiy va tarixiy shakl topgan birligi qishloqlar vujudga kelgan.

Qishloq aholi manzilgohlari unda yashovchilar soni, joylashgan geografik o'rni, bajaradigan funksiyasiga ko'ra shaharlardan farq qiladi. Qolavyersa, shaharlar uchun qo'yilgan talablarning birortasiga qishloqlar javob byermaydi.

A.S.Soliyev ta'biricha, qishloq aholi geografiyasi shaharlar geografiyasiga (geourbanistikaga) qaraganda uncha "omadi kelmagan" ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Qishloq aholi manzilgohlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi tarmog'i bilan chambarchas bog'liq. Biroq, aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmasdan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aralash funksiyali qishloq aholi manzilgohlari ham mavjud. Shu boisdan dunyodagi davlatlar aholisini hududiy bo'yicha qaralganda qishloq aholisi alohida statistik ko'rsatkichni qishloq xo'jaligida band bo'lganlar boshqa ko'rsatkichni tashkil etadi. Masalan, O'zbekiston aholisining 49 foizi qishloqlarda yashaydi, 28 foizi qishloq va o'rmon xo'jaligida band.

Qishloq joylarda qishloq xo'jaligida bevosita band va ma'lum bir qismi esa qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi ham yashaydi. Shu boisdan, qishloq xo'jaligida band bo'lmagan qishloq aholisini uchta guruhga ajratish mumkin:

1) qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi tarmoqlarda (savdo, xizmat ko'rsatish, maorif, sog'liqni saqlash va boshqalar) band bo'lganlar;

2) shaharga yaqin bo'lgan korxonalar va muassasalarda ishlovchilar;

3) qishloq joylarda joylashgan sanoat va boshqa korxonalarda bandlar.

Qishloq aholi manzilgohlarini klassifikatsiyalashganda aholiyiligi ko'rsatkichidan foydalaniladi. S.A.Kovalyov tomonidan qishloq aholi manzilgohlari aholiyiligiga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalangan.

1) aholisi 10 kishidan kam aholi manzilgohlari (yakka hovli, yakka yashash joyi);

2) 100 kishigacha yashovchilari bor kichik aholi manzilgohlari;

3) 200-500 kishigacha, bunga fyermiyer xo'jaligi, bir xo'jalik brigadasi misol bo'la oladi;

4) 1000-2000 aholisi bor qishloq aholi manzilgohi, bular endi nisbatan yirik hisoblanadi. Xo'jalik markazi, qishloq markazi misol bo'la oladi;

5) 3000-5000 aholisi bor yirik qishloq aholi manzilgohlari. Bularga shahar darajasidagi qulayliklarga ega aholi manzilgohlarini kiritish mumkin.

Qishloq aholi manzilgohlarini ularning kattakichikligiga qarab quyidagi sinflarga (klasslarga) bo'lishimiz mumkin:

-kichik - aholisi 200 kishigacha;

-o'rta - 201 – 500 kishigacha;

-katta - 501 – 1000 kishigacha;

-yirik – 1001 kishi va undan ko'p.

Bizning respublikamiz qishloqlarining aholiyiligi ham aynan shu mezonga birmuncha mos keladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda 11831 ta qishloq aholi manzilgohlari bo'lgan, ulardagi aholi soni 17374,0 ming kishini tashkil etgan. Mazkur qishloq aholi manzilgohlarining 54 foizi kichik, o'rta va katta qishloqlardan iborat, qolgani yirik qishloqlardir. Mamlakat qishloq aholisi demografik salohiyatining yildan-yilga ortib borishi qishloqlarning tobora yiriklashuviga, ular orasidagi masofalarning yaqinlashishiga, kichik va mayda qishloqlarning qo'shilib kyetishiga olib kelmoqda. Bu esa katta va yirik qishloqlar miqdori ortishiga sabab bo'ladi. Kelajakda qishloq aholi manzilgohlarini shahar aholi manzilgohlariga nisbatan alohida olib tadqiq qilish dolzarb masaladir. Binobarin, aksariyat qishloqlar nafaqat mahsulot etkazib byeruvchi, balki uni qayta ishlovchi, xizmat ko'rsatuvchi vazifalarni ham bajarilishini unutmazlik lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.demografiya.uz;
- 2.wikipedia.uz;
- 3.fayllar.org;
- 4.jizpi.uz;
- 5.gspi.uz.